

MONOK ISTVÁN

Uralkodói művelődéspolitika és a humanista szöveghagyományozás Megfontolások az erdélyi fejedelmi könyvtár történetének kutatásához

A magyarországi humanizmus kutatása az elmúlt években öröndetesen felleldült. Ennek a megéldénkülésnek szervezeti és személyi okai is vannak. A *Societas Internationalis Studiis Neolatinis Provehendis* 2006-ban Budapesten rendezte nemzetközi konferenciáját, amelyet több egyetemi (Szeged, Pécs, Debrecen) rendezvény is kísért. A magyarországi humanizmus latin és görög forrásainak kutatására több szervezett program is működik a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében, illetve az említett egyetemeken. Kiemelendő, hogy egy nyelvileg és filológiaiailag jól képzett új kutatógeneráció tagjai elkötelezett munkával sok nemzetközileg is számoltartott eredményt mondhatnak magukénak. A stafétaváltás korszakát éljük tehát, akkor is, ha az idősebbek a jövő kutatási tevékenységének alapköveit teszik le.¹

Az említett Neo-Latin Kongresszuson Kecskeméti Gábor rövid áttekintést adott a magyarországi és erdélyi humanisták XVI–XVII. századi filológiai tevékenységéről.² Ebben az összefoglalásban a szerző két alapvető jelenséget hangsúlyozott. Az egyik az a tény, hogy a magyarországi és erdélyi humanisták elmélyült, *par excellence* szövegkiadó filológiai tevékenységet jellemzően nem a hazájukban végeztek, hanem külföldi tanulmányaik során, illetve az egyetemi éveket meghosszabbító időben, Európa több felsőoktatási központjában. A magyarországi és erdélyi kiadások jellemzően iskolai használatra készült szövegválogatások, illetve a magyar nyelvű fordítások. Összegzésének másik alapgondolata az, hogy ezt a tevékenységet

1 Csak egyetlen példa: RITÓÓK Zsigmond, *Homéros Magyarországon, adalékok* (Budapest: Pesti Kalligram Kft., 2019).

2 KECSKEMÉTI, Gábor, *Philological Activities of Early Modern Hungarian and Transylvanian Humanists*, in *Acta conventus neo-Latini Budapestinensis. Proceedings of the Thirteenth International Congress of Neo-Latin Studies, Budapest, 6–12 August 2006*, general ed. Rhoda SCHNUR, Tempe (Medieval and Renaissance Texts and Studies, 386.) (Arizona: Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 2010), 343–351. magyarul már korábban megjelent: KECSKEMÉTI Gábor, *Magyarországi és erdélyi humanisták filológiai tevékenysége a 16–17. században*, in *Classica – mediaevalia – neolatina II.*, Ladislaus HAVAS et Emericus TEGYEY, eds. (Debreceni: Societas Neolatina Hungarica Sectio Debreceniensis, 2007), 63–71.

a tanulmányban felsorolt szerzők nem önmagában vett filológiai indíttatásból végezték, hanem a nemzeti nyelvű kultúra megteremtésének szándékával, a közönségnek tett, tudatosan vállalt szolgálatként. Ehhez a gondolathoz kiegészítésképpen egyetlen idézetet közlök. Baranyai Decsi János 1595-ben, a Sallustius-fordításának előszavában több érv mellett azzal indokolja azt, hogy magyarul is szerette volna kézbe adni ezt a római historikust, hogy így köszönje meg Istennek azokat a győzelmeket, amelyeket a török ellen adott:

Vegezetre akaram ezzel az munkával az en örvendetessegemetis meg mutatnom ahoz az keresztyensegnek győzedelmehez, mellyet most az kegyelmes Isten hozzanc meg mutatot es naponkent hatalmaval örögbit. Mert miczoda ember vona az, akki az Istenec ilyen czudalatos io tétemenyen nem örülne, es örömet küllö keppennis az mint lehetne, meg nem mutatna? Im nem soc időtöl fogva az úr Isten Bokczat, Varsoczot, Faczadot, Lippat, Ienöt, egész Havaselföldével es Moldovával az keresztyeneknek kezekben attá, hogy az magyar orszagi győzelemről semmit ne szollyunc. Ki nem czudalkoznec es nem örülne azon, hogy ilyen világ biro feiedelemnec, orszagos hadat az kegyelmes Isten az mi fejedelmünc által meg vereté, es meg szegenite, nem külömben mint amaz nagy Goliathot meg veré regen az kis David által. Mellyekből mit itilhetünc egyebet, hanem hogy az hatalmas Isten czelekedic az mi feiedelmünc által az pogansagnac meg vereseben, es az keresztyensegnek szabaditasaban.³

Kecskeméti elemzésében ugyanakkor nem tért ki arra a művelődéstörténetileg hangsúlyosan is elemzendő szempontrendszerre, amelyet a humanista tevékenységet folytatók támogatói, az ország művelődési politikáját meghatározó személyiségek, tágabban értve a mecénások, a munkákat finanszírozók szándékai határoztak meg. Mostani közleményünk egyik vizsgálati szempontja ez. A másik szempont, amellyel néhány humanista tevékenységét tekintjük, az, hogy a fennmaradt műveik idézetei mennyiben használhatók a gyulafehérvári fejedelmi könyvtár állományának a jellemzésére.

A tizenöt éves háborút joggal tartja a szakirodalom fordulópontnak a magyarországi művelődéstörténetben abból a szempontból, amely a XVI. században bekövetkezett változások irányát illeti. A könyvkiadás nyelvi összetételében határozottan a vernakuláris kultúra irányában történt elmozdulás (az arányokat tekintve) megtorpan, illetve megfordul, a világi kultúra megnyilvánulásait az egyházi jellegűekkel

³ Az *Caivs Crispvs Salvstiusnac ket historiaja...*, *magyarra forditott Baronyai Detsi Janos által...*, 1596, Hasonmás, tanulmányt írta KURCZ Ágnes (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979). (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 10.) (RMNy 786).

szemben hasonlóan írhatnánk le Erdélyben – miután az ország hivatalos nyelve a magyar volt, szemben a magyarországi helyzettel, ahol a latin, továbbá mert a XVII. század folyamán kálvinista fejedelmek uralkodtak – ez a tendencia csak később jelentkezett, bár a kultúrának a nyugati államokéhoz képest nézve egyházközelisége folyamatosan megmaradt. Az erdélyi művelődéspolitikai egyik fordulópontjának egyik szimbolikus dátuma 1594. Báthory Zsigmond fejedelem ekkor számolt le ellenzékével, fejeztette le azt a politikai elitet, amely személyi összetételében is jelentős akadémista, vagyis egyetemet végzett réteget tudhatott magáénak.⁴ Az elit változása és ezzel párhuzamosan az ország művelődési intézményeinek fizikai elpusztulása (1593–1606) egy olyan országban, ahol a hatalmi központ aránytalanul nagy gazdasági hatalmat is jelentett a fejedelem és környezete számára, a XVII. század elején egy teljesen új művelődéspolitikai kialakítását követelték és tették lehetővé. Bethlen Gábor és I. Rákóczi György élt ezzel a lehetőséggel.⁵ A pusztulás méretét és jellegét egy olyan intézmény történetének felvillantásával jellemeznénk, amely a humanista filológiai munka biztos hátterét szolgáltatta: a fejedelmi könyvtárával.

A gyulafehérvári fejedelmi udvar⁶ könyvtárának története rövid volt, alig egy évszázados – hiszen 1658-ban a tatárok lényegében felszámolták –, ráadásul csak nagyon keveset tudunk róla. Izabella, Szapolyai János király felesége biztosan vitt

4 KLANICZAY Tibor, *Értelmiség egyetem nélküli országban*, in Uő.: *Pallas magyar ivadékai* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1985), 77–85.; Uő.: *Les intellectuels dans un pays sans universités (Hongrie: XVIe siècle)*, in *Intellectuels français, intellectuels hongrois*, Béla KÖPECZI et Jacques LE GOFF, eds. (Budapest–Paris: Akadémiai Kiadó, CNRS, 1985), 99–109. – Fontosnak tartok egy párhuzamra utalást: Az oszmán társadalmi elit kulturális és tudományos szemléletében II. Mehmet (1432–1481) halálától kezdve, végérvényesen pedig II. Bajazid (1447–1512) halálával bekövetkezett változás az egész oszmán emlékezetpolitikát átalakította, abból kizorítva minden nem iszlám elemet. Cornell H. Fleischer azt a történetet mutatja be, miként nem maradhatott az Amasyából Istanbulba költözött, szultánná lett Bajazid (mondjuk) értelmiségi, és ennek a hatalommegtartási technikának milyen könyvtártörténeti vonzatai lettek. Miként kerültek el apja görög kódexei a belső palotából egy másik tárolóhelyre, és persze miként alakult át az udvar értelmisége (Cornell H. FLEISCHER, *Learning and sovereignty in the Fifteenth and Sixteenth Century*, in *Treasures of Knowledge: An Inventory of the Ottoman Palace Library (1502/03–1503/04)*, Vol. I, *Essays*, Vol. II, *Transliteration and Facsimile „Register of Books” (Kitāb al-kutub, MTA Könyvtára, Keleti Gyűjtemény, MS Török F. 59)*, Gülru NECİPOĞLU, Cemal KAFADAR and Corell H. FLEISCHER, ed. (Leiden–Boston: Brill, 2019) (Studies and Sources in Islamic Art and Architecture, Supplements to Muqarnas, XIV/I–II.), 155–160.

5 *Erdély története*, főszerk. KÖPECZI Béla (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986), 726–782. (PÉTER Katalin); TARNÓC Márton, *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában* (Budapest: Gondolat, 1978); BITSKEY István, „Irodalompolitika Bethlen Gábor és a két Rákóczi György udvarában”, *Magyar Könyvszemle*, 96(1980): 1–14.; KURTA József Tibor, „Egyház és könyv, I. Rákóczi György művelődéspolitikája”, *Református Szemle*, 94(2001): 72–76.

6 PÁLFFY Géza, *Mi maradt az önálló magyar királyi udvarból Mohács után?* – KOVÁCS András, *Gyulafehérvár, az erdélyi fejedelmi udvar színtere a 16 században*, in *Idővel paloták ... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*, G. ETÉNYI Nóra és HORN Ildikó, szerk. (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), 45–59., 235–258.

magával köteteket a budai könyvtárból, hiszen a Leon Battista Alberti-corvina a Zápolya-könyvtárból került Olomoucha.⁷ Erdély fejedelmei nagy gondot fordítottak az udvari bibliotéka gyarapítására. János Zsigmond az 1560-as években címeres tulajdonjeggyel (*supralibros*) látta el könyveit, a magyar országos főkapitány, Balassa Menyhárt (1511–1568) titkárának, Bódog Józsnak a könyveit 1563-ban a sajátjaihoz soroltatta, a középkori nagyváradi könyvtárak anyaga – az ágostonos rendháze vagy Haczaki Mártoné – is részben az ő gyűjteményét gazdagította.⁸ Könyvei közül azonban csak egy Erasmus-, egy Marcus Antonius Sabellicus- és egy Philippe Commines-kötet maradt fenn,⁹ továbbá Petrus Ramusnak egy dedikált műve, amelyben udvariasan elutasítja a meghívást egy Szászsebesen létesítendő felsőfokú iskola katedrájára.¹⁰

A váradi könyvanyagot Báthori István a kolozsvári jezsuita iskola számára gyűjtötte össze ideiglenesen a fejedelmi székhelyen. Ugyancsak Jakó hívja fel a figyelmet arra, hogy az a könyvanyag, amely Náprágyi Demeter címzetes erdélyi püspökkel került Győrbe, részlegesen az erdélyi fejedelmi könyvtáráé volt, köztük az 1594-ben kivégzett Gyulai Pál gyűjteményéből származó tételekkel.¹¹

Biztosan mondhatjuk azonban, hogy a Báthory András fejedelem könyvtáráról fennmaradt árverési jegyzék olyan könyveket sorol fel, amelyek sohasem kerültek Erdélybe. Igaz, Veress Endre egy megjegyzése arra utal, hogy Báthory Zsigmond néhányat kiválasztott:

[Báthory András] Tragikus halálának híre Vármiába is villámgyorsan eljutott s a sors szeszélye úgy akarta, hogy a lemondott Zsigmond fejedelem éppen a heilsbergi kastélyban értesüljön róla, melyet a bíboros, engedett át neki lakásul cserében a fejedelemségért. Báthory Zsigmond erre hirtelen összecsomagolt – s unokabátyja könyveiből is magához vevén néhány értékesebb könyvet, Erdély felé sietett, hogy magának újra biztosítsa.

7 JAKÓ Zsigmond, *Erdély és a Corvina*, in Uő., *Írás, könyv, értelmiség, Tanulmányok Erdély történelméhez* (Bukarest: Kriterion, 1976), 176–177.

8 JAKÓ Zsigmond, *Várad helye középkori egyháztörténetünkben – Erdély és a Corvina*, in JAKÓ, *Erdély és a Corvina...*, 146, 167, 177.

9 JAKÓ, Uo., 175.; DANKANITS Ádám, *XVI. századi olvasmányok* (Bukarest: Kriterion, 1974), 65–67.; Vö.: Csernus Sándor, „A reneszánsz fejedelemtükrök forrásvidékén: Philippe de Commines”, *Századok*, 133(1999): 125–144.

10 DANKANITS, *XVI. századi...*, 12.; Vö. PÁLFI József, *Református felsőoktatás Erdélyben, Universitas sors a reformációtól a Kolozsvári Tudományegyetemig* (Kolozsvár: EME 2009), 57–69. (itt különösen a Szamosközy hivatkozás figyelemre méltó Szászsebesről a 63. oldalon).

11 JAKÓ, *Várad helye...*, 177.; forrásairól: Uo., 338.; Vö.: VÁSÁRHELYI Judit: „A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai I., Náprági Demeter könyvtára – II. Az „erdélyi” gyűjtemény”, *Magyar Könyvszemle*, 96(1980): 117–130., 230–263.

Az összeírt 207 könyv 1608-ban került árverésre Heilsbergben.¹²

A XVI. század erdélyi kancellárjai (Csáky Mihály, Forgách Ferenc, Sulyok Imre, Kovacsóczy Farkas, Jósika István) mindegyike egyetemet végzett,¹³ és az állam (fiskus) szolgálatában állók jelentős része is képzett (iskolázott) volt. Az 1594. év, a Báthory Zsigmond-ellenes kör említett kivégzése ebből a szempontból is fordulatot hozott. A XVI–XVII. század fordulóján a fejedelmi udvar környezetében élt tudósok, Szamosközy István, Baranyai Decsi János munkái nem születtek volna meg, ha nem támaszkodtak volna egy gazdag gyűjteményre. Ismerjük Szamosközy feljegyzését a Corvináról. Ebben olyan szövegkiadásokat sorolt fel 1598-ban, vagyis nem külföldi tanulmányútján, melyeknél elképzelhetetlen az autopszia hiánya.¹⁴ Ugyanakkor éppen tőle tudjuk, hogy a Báthory Zsigmond hintapolitikája során keletkezett zavargásokban a fejedelmi könyvtárat is barbárul elpusztították.¹⁵ Ennek az elpusztításnak a részeként említhető Istvánffy Miklós dokumentumgyűjtése. A derék historikus császári biztosként lehetőséget nyert a fejedelmi könyvtárban való munkára, és könyvtárának története azt bizonyítja, hogy vett magához kéziratokat onnan.¹⁶ Talán Giovanni

12 VERESS Endre, „Báthory András b. püspök könyvtára”, *Magyar Könyvszemle*, 30(1905): 1–26. (idézett mondat: 7–8.); *Erdélyi könyvesházak III, 1563–1757, A Bethlen-család és környezete, Az Apafi-család és környezete, A Teleki-család és környezete, Vegyes források*, sajtó alá rend. MONOK István, NÉMETH (VISKOLCZ) Noémi és VARGA András (Szeged: Scriptum, 1994) (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/3.), 333–340. (Heilsberg, ma Lidzbark Lengyelországban).

13 HORN Ildikó, *A főnemesi iskoláztatás változásai az Erdélyi Fejedelemségben*, in *Barokk, Történelem–Irodalom–Művészet*, Különszám, (Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2010), 109–124, 110.

14 „nuperrime in lucem prodierunt” MONOK István, *Nyitott kérdések a Bibliotheca Corviniana kora újkori történetében*, in *A holló jegyében, Fejezetek a corvinák történetéből*, MONOK István, szerk. (Budapest: Corvina Kiadó, Országos Széchényi Könyvtár, 2004), 45–63.

15 SZAMOSKÖZY István, *Erdély története (Rerum Transylvanicarum pentades et hebdomades)*, vál., bev., jegyzetek SINKOVITS István, ford. BORZSÁK István (Budapest: Magyar Helikon, 1963) (Monumenta Hungarica, 7.), 274. (az 1977. évi kiadásban: 344.)

16 Szamosközy és Baranyai Decsi kézíratait is ő vitte magával. Vö. BALÁZS Mihály–MONOK István, Szamosközy István és a Corvina, *Magyar Könyvszemle*, 102(1986), 215–219.; BALÁZS Mihály–MONOK István, *Történeírók Báthory Zsigmond udvarában*, in *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, (Budapest: Gondolat, 1987), 249–262.; BALÁZS Mihály–MONOK István–VARGA András; TAR Ibolya (ford.), *Baranyai Decsi Jánosnak a török elleni háborúra buzdító beszéde 1598-ból*, Lymbus, Művelődéstörténeti Tár, II. (Szeged: Scriptum Kft., 1990), 37–101. (Klny.: A Lymbus Füzetei, 11.); BALÁZS Mihály–MONOK István; TAR Ibolya (ford.), *Az első magyar ars historica: Szamosközy István Giovanni Michaelé Bruto történeírói módszeréről (1594–1598)*, Lymbus, Művelődéstörténeti Tár, IV. (Szeged: Scriptum Kft., 1992), 49–86. (Klny.: A Lymbus Füzetei, 27.). Az Istvánffy könyvtárról Berlász Jenő írta az alapvető összefoglalásokat: BERLÁSZ Jenő, *Istvánffy Miklós könyvtáráról*, *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve*, 1959, (Budapest: OSZK, 1961), 202–240.; Uő., *Újabb információk Istvánffy Miklós könyvtáráról*, *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1972, (Budapest: OSZK, 1974), 218–228. Összefoglalóan, teljes bibliográfiával: MONOK István, *A művelt arisztokrata, A magyarországi főnemesiség olvasmányai a XVI–XVII. században*, (Budapest–Eger: Kossuth Kiadó, EKF, 2012) (Kulturális örökség), 57–64.

Michele Bruto történeti munkája nemrég Trentóban felfedezett teljes kéziratának elmozdítása is hozzá köthető.¹⁷

Bethlen Gábornak eszerint gyakorlatilag az alapoktól kellett kezdenie az udvari könyvtár megteremtését. Eredménnyel, hiszen Háportoni Forró Pál Curtiusfordításának jegyzetei nem a kis Fejér megyei faluban, Háportonban készültek, hanem Gyulafehérvárott töltött hosszabb időt munkája közben. Az általa hivatkozott szerzők és kiadások egy gazdag könyvtárat sejtetnek a háttérben.¹⁸ Forró a fejedelemnek szóló ajánlásában ki is tér a könyvtárra. Dicséri Bethlent, amiért felkarolta a tudományok művelőit, és mert a

deaki tudományokat... nagy kedvel es szeretettel gyamolittya ... Mellyekhez való nagy szeretetit Felsőged ezzel-is megmutatta, hogy Gyula Fejervaras székes helyében minden fele bölcs könyvekkel bővölködő bibliothecat emeltetet, mely dologban Felsőged az nagy hirrelnével tündöklő Mattyas királynak dicsiretes példáját követte.¹⁹

Bethlen Gáborról tudott, hogy kedvvel vitt magával könyveket, amikor elhagyta a fejedelmi székhelyt. Milotai Nyilas István erről így emlékezik meg:

magával szekeren válogatót jo könyveket, mint egy kis Bibliothecat hordoz, s-olvassa, mind penigh hogy olyan nagy szorgalmatossággal szerze itt Gyula Fejer-varban amaz szép Bibliothecat, es hogy mostan-is fő gondgya vagon az Koenyeknek keresésére, es egyben szerzésére: foeb az Fölséged méltóságos nevére szenteltetet Könyveknek nagy költséggel való ki bocsattatasara.²⁰

17 Ez a feltevés pusztán fantáziálás, de a felfedező közlése szerint a kéziratot Istvánffy megjegyzései olvashatók (ezt ugyan ráírhatta még Gyulafehérvárt is, bár valószínűtlen, hogy ideje lett volna erre), tudott továbbá, hogy Istvánffy könyvtárából Dobronoki György, a jezsuita szervező vitt el könyveket Sopronba. A kéziratot a trentói jezsuiták könyvtárában találták. A kézirat felfedezői a közeljövőben számos tanulmánnyal jelentkeznek, az egyik első: KASZA Péter–PETNEHÁZY Gábor, „Ellentétes narratívák fogságában, Gian Michele Bruto és a Rerum Ungaricarum libri”, *Magyar Könyvszemle*, 102(2021) nr. 4.

18 A citátumok elemzése: MONOK István, *Olvasmánytörténeti forrásaink – értelmiségtörténet*, in *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*, szerk. ZOMBORI István, (Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 1988), 169–181.

19 HÁPORTONI FORRÓ Pál, *Quintus Curtiusnak az Nagy Sándornak, macedonok királyának viseltetett dolgairól irattatott históriája*, (Debrecen: 1619), faksimile kiadás, A jegyzeteket és a tanulmányt írta Monok István, Appendix I, *H. F. P. kisebb művei*, összegyűjt. és sajtó alá rend. MONOK István, Appendix II, sajtó alá rend. és a tanulmányt írta LÁZÁR István Dávid, (Budapest: Balassi Kiadó, 1988) (*Bibliotheca Hungarica antiqua*, 18.). Az idézet a 12recto folióról való.

20 *Speculum trinitatis*, Debrecen, 1622 (RMNy 1262); a fejedelemnek szóló ajánlásban, fol. 5verso. Mosolyt keltő érdekességként megemlítjük, hogy ezzel Bethlen bekerült a „mozgó könyvtárak”

Az elbeszélő források közül csak Szalárdi János históriáját idézzük:

Bibliothecat, különb tudományokhoz tartozó gyönyörűséges jó könyvekkel rakottat, olyat szerzett vala ugyanazon collegium szükségére, a mellynek is megszerzése sok ezer tallérokban készülhetett. Mellynek gondviselése erős hit alatt egyik ott való káptalan hűségére bízván, regestrum szerint, a mikor minemű könyveket a mesterek kikívánnak vala, kiadnák ős azokat ismét az ő idejében beszednék szorgalmatosan, minden kár nélkül, mellyre a bibliothecariusnak ugyan fizetés is jár vala.²¹

Tegyük hozzá, hogy hadjáratai idején az elfoglalt helyekről is vitetett könyveket a fejedelmi székhelyre. Tisztában volt a nyomtatott szó erejével, ezért is rendelte Kassára a Nagyszombatban működő Nicolaus Mollerust, hogy ne csak katolikus iratokat adjon ki (1621). Erről a hadjáratáról hazatérve alapította az erdélyi fejedelmi nyomdát, előbb vegyes (nagyszombati, kassai) betűkből (Mollerus), majd a kolozsvári Meszléni Márton és 1628-tól a sziléziai Jacob Effmurd által frissített nyomdai készlettel. A nyomda a XVII. századi Erdély legjelentősebb officinájává vált, kiadványai minden bizonnyal a fejedelmi könyvtárat is gazdagították.²²

Bethlen Gábor könyvei közül csak öt fennmaradt példányról tudunk,²³ könyvszeretete, karakteres művelődéspolitikája – magyar nyelvű udvari kultúrát kívánt kialakítani, s ehhez az intézményeket is (iskola, könyvtár, nyomda) megteremtette – a kortársak és az utókor historikusai előtt sem volt soha kétséges. Az öt fennmaradt könyvet tartalmilag szemlélve nem meglepő, hogy a fejedelem olvasta őket (Abraham Ortelius földrajzi munkája, Antonio Guevara fejedelmi tükre, felesége temetésén mondott gyászbeszéd [2 példány], illetve Alvinczi Péter kassai prédikátor neki dedikált könyve), de közülük három a fejedelem számára készült kötésben, *supralibrosával* maradt ránk. Hasonlóan igényes kötésekett készítettett

történetébe. Vö. TOMBOR Tibor, „Két adalék a hazai mozgó könyvtárak történetéhez”, *Magyar Könyvszemle*, 78(1962): 423.

21 SZALÁRDI János *Síralmas magyar krónikája*, sajtó alá rend. SZAKÁLY Ferenc (Budapest: Magyar Helikon, 1980), 95.

22 V. ECSÉDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800* (Budapest: Balassi Kiadó, 1999), 123–127.

23 SZABÓ Károly, „Bethlen Gábor sajtókezű feljegyzése”, *Történelmi Tár*, 30(1882): 207.; SIKLÓSSY László: *Gyorskocsin Erdélyben, Kutatások, rajzok, emlékezők* (Cluj-Kolozsvár, Minerva, 1927) (Pásztortűz könyvtára, 10.), 90–91.; VITA Zsigmond, „Bethlen Gábor könyvtára”, *Magyar Könyvszemle*, 81(1965): 221–227.; Uő., *Bethlen Gábor könyvtára és utasításai*, in Uő., *Művelődés és népszolgálat* (Bukarest, Kriterion Kiadó, 1983), 8–15.; SZENTIMREI Mihály, „Bethlen Gábor fejedelmi könyvtárának egy darabja Sárospatakon”, *Magyar Könyvszemle*, 81(1974): 29–39.; KOVÁCS Sándor Iván és KULCSÁR Péter, „Bethlen Gábor könyvtárának újabb előkerült darabja”, *Magyar Könyvszemle*, 85(1969), 376–377.

második felesége, Brandenburgi Katalin is.²⁴ Bethlennek egy könyvéről, egy Bibliáról még tudunk, de azt ajándékba adta Esterházy Miklósnak, Magyarország nádorának.²⁵

A Bethlen Gábor által alapított református *Collegium Academicum*²⁶ könyvtárának viszonya a fejedelmi gyűjteményhez nem teljesen tisztázott. Jakó Zsigmond alapvető tanulmányában azt állítja, hogy a fejedelem a saját könyvtárát nyitotta meg az iskola számára. Ezt arra alapozza, hogy az iskolai törvények csak 1656-ban tesznek említést a könyvtárról. Feltevése szerint a két *bibliotheca* szétválasztása csak 1653 körül történhetett.²⁷

I. Rákóczi György könyvtáráról már többet tudunk. Sárospataki családi gyűjteményéről részletesen is írtunk, de Gyulafehérvárott, nem kevésbé, mint nagy elődje, a fejedelmi bibliotékára is gondot viselt.²⁸ Amikor 1638-ban megvásárolta Csanaki Máté (1595–1636) Gdańskban maradt könyveit, azokat Sárospatakra vitette, 104 könyvet azonban – amelyek Patakon már megvoltak – bevitetett Erdélybe.²⁹ Feltevésünk szerint a könyvek Gyulafehérvárra kerültek, egyházatyák szövegeinek kiadásaival, de főként orvosi és kémiai munkákkal, okkult filozófiai művekkel gazdagítva az ottani gyűjteményt.

A gyulafehérvári udvar 1658-ban ugyanarra a sorsra jutott, mint 1526-ban (illetve 1541-ben) a budai. Szerepét a művelődési és kulturális élet szervezésében a főúri udvarok sora vette át. Valamelyik könyvtár – a fejedelmi és a református *Collegium Academicum*é – egy töredéke, amelyet sikerült Nagyszébenbe menekíteni,

24 *Régi magyar könyvkötések* VÉGH Gyula színes rajzaiban, (Budapest: Magyar Bibliophil Társaság, 1936), 23.

25 Esterházy Pál hagyatékának rendezésekor, 1756-ban a negyedrészt eretnek könyvek közt írták össze: *Biblia Ungarica Gabrielis olim Betlen*. Vö. *Magyarországi magánkönyvtárak, IV, 1552–1740*, sajtó alá rend. BAJÁKI Rita, BUJDOSÓ Hajnalka, MONOK István és VISKOLCZ Noémi, a mutatót összeáll. ZVARA Edina (Budapest: OSZK, 2009) (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/4.), 215.; MONOK István–ZVARA Edina, *Esterhasiana Bibliotheca*, (Budapest: MTA, Kossuth, 2020) (Esterházyana), 37, nr. 9.

26 Legújabbán lásd PÁLFI 2009, 70–92.

27 SZABÓ Károly „A gyula-fehérvári Bethlen-féle főtanoda szervezeti szabályzata”, *Történelmi Tár*, (1879): 797–805. (Ebben valóban nincsen szó könyvtárról, csak a nyomdászról: *De typographo*); TÖRÖK Pál „II. Rákóczi György ismeretlen iskolatörvénye”, *Erdélyi Irodalmi Szemle*, (1927): 118–124.; JAKÓ Zsigmond, *A nagyenyedi Bethlen kollégium könyvtárának kezdetei és első korszaka (1622–1658)*. in JAKÓ 1976. 199–208.

28 Legújabbán lásd PÁLFI 2009, 92–99.

29 MONOK István, „Csanaki Máté könyvjegyzéke”, *Magyar Könyvszemle*, 99(1983): 256–262., MONOK, NÉMETH (VISKOLCZ) és VARGA A., Adattár 16/3, 1994, 181–184.; a könyvanyag elemzésével: Monok István *A Rákóczi-család könyvtárai – Bibliotheken der Familie-Rákóczi, 1588–1660* (Szeged: Scriptorum, 1996) (A Kárpát-medence koraiújkori könyvtárai – Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit, I.), 7–29.

1662-ben a frissen alapított nagyenyedi kollégiumba került³⁰ Isaac Basire (1607–1676) könyveivel együtt.³¹ Basire Angliából menekült Erdélybe, amikor I. Károly királyt (kinek udvari prédikátora volt) kivégezték. Visszaemlékezésében – bizonynyal túlzással – 20.000 kötet gyulafehérvári pusztulásáról beszél.³² A nagyenyedi kollégium tékaelnevezései Basiriust konkretizálják (*Theca Basirii*),³³ a többi Fehérvárról való könyvet azonban nem.

Az 1590 és 1630 között Erdélyben elkészült fordítások, illetve szövegkiadások többféle interpretációra adnak lehetőséget. Miután Baranyai Decsi János a Sallustius-fordításának előszavában felsorolja azokat a szerzőket, akiknek műveit szívesen adná a magyarul tudó olvasók kezébe, lehet az ezt követő munkát egy humanista koncepció megvalósításának nevezni.

Mostis az Olaszoc, Nemetec, es egyeb nemzetsegec közöt mind Aristotelest, Cicerot, Virgiliust, es minden fele bölcz embereknek irasokat az ü nyelvekre meg fordittyac, es azoknac nagy hasznatis vezik . Azokaert, az mi nemzetünkben levö fö tudos embereknekis igen io volna tisztesseseges mulatsagban avagy ideyekben valo dolgoknak historiaiat meg irnioc, avagy Iulius Cesar, Livius, Tacitus, Curtius es egyeb effele bölcz Historicusoknak irasokat magyar nyelvre forditanio. Ugy tanulnanac eszesseget es ugy tudnac meg böczülleni effele munkakat.³⁴

Maga a szerző tehát teljes fordítói programmal rendelkezett, életműve sokrétű, hiszen írt történeti munkát, kiadott szólásgyűjteményt (Erasmus), jogtudományi munkát. Kortársa, Szamosközy István római feliratgyűjteményt készített, amelyek gyűjtését azok 1593-as kiadása után is folytatta. Vagyis az antik emlékek tudatos feltárása értelmiségi programjuk részét képezte, lett légyen az jogforrás vagy római

30 HERPEI János, „Miképpen került el a gyulafehérvári bibliotékának egy része az 1658. évi tatár pusztítást?”, *Magyar Könyvszemle*, 77(1961): 170–172.; Vö. PÁLFI 2009, 125–127.

31 *Erdélyi könyvesházak II, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*, sajtó alá rend. MONOK István, NÉMETH (VISKOLCZ) Noémi és TONK Sándor (Szeged: Scriptorum, 1991) (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/2.), 116–198.; NAGY Gyula, „Adalék Basirius Izsák XVII. századbeli gyulafehérvári tanár könyvtárához”, *Magyar Könyvszemle*, 8(1883): 258–266.; KROPF Lajos, „Basirius Izsák kéziratának történetéhez”, *Magyar Könyvszemle*, 11(1886): 70–71.; GÖMÖRI György, „Isaac Basire 1661 utáni magyar kapcsolatairól és könyveiről”, *Magyar Könyvszemle*, 86(1979), 62–65.; MONOK István és NÉMETH (VISKOLCZ) Noémi, „Isaac Basire könyvei a nagyenyedi református kollégium könyvtárában (1679–1680)”, *Magyar Könyvszemle*, 108(1992), 256–264.

32 A marosvásárhelyi kéziratot idézi JAKÓ Zsigmond, *A nagyenyedi Bethlen kollégium könyvtárának kezdetei és első korszaka (1622–1658)*, in JAKÓ 1976, 207, 343.

33 MONOK–NÉMETH (VISKOLCZ)–TONK S., ADATTÁR 16/2, 1991, 188, 201–202.

34 Lásd harmadik idézett (BARANYAI DECSI–KURCZ, *Az Caius Crispus Salvstiusnac...*, 1979) kiadás előszavát.

kori felirat. A Baranyai Decsi által felsorolt szerzők közül azonban csak Curtius Rufus Nagy Sándor-életrajzát fordította le Bethlen Gábor, a már említett Háportoni Forró Pállal.³⁵ A fejedelmek ugyanis a könyvtár gazdagításával, az általuk vagy közvetlen tanácsadóik által fordításra kizemelt művek kiválasztásával nem filológiai célokat követtek. Sokkal inkább a hatalmi reprezentáció eszközeként szánták ezt a fajta tevékenységet. Bethlen Gábor és I. Rákóczi György is számos ifjú külföldi tanulását támogatta, és uralkodásuk idején sorra jelentek meg olyan könyvek is, amelyeket ők fordítottak le. Ezek azonban alapvetően az általuk is szorgalmazott új kultuszokhoz kötődtek. Bethlen Gábor például Nagy Sándor és Corvin Mátyás példájának kiemelésével – egyes leírások szerint a tróntermének falkárpitjain is az ő életük eseményeit ábrázolták – saját erejét, politikai programjának üzenetét hangsúlyozta. A Curtius-kiadás is ezért készülhetett el, csakúgy, mint a Mátyás királyról szóló történet kiadása is. I. Rákóczi György Marcus Aurelius példájának felmutatásával – hiszen ő fejeztette be Antonio Guevara *Horologium principum* című munkájának a fordítását³⁶ – hasonló szándékból cselekedett, és az a tény, hogy a 17. század első felében megjelent magyar fordítások jellemzően 16. század végi, illetve kortárs erkölcsfilozófusok művei voltak, vagy az aktuális hitvitákhoz szükséges közel kortárs európai szerzők munkái – és nem 1500 előtti szövegek –, semmit nem von le a teljesítmény értékéből.

Résumé

L'objectif de notre communication est de présenter quelques aspects négligés de l'activité humaniste hongroise, définis par les intentions des protecteurs des humanistes et des différentes personnalités déterminant la politique culturelle du pays, dans un sens plus large, par les intentions des mécènes finançant le travail des humanistes. Nous examinerons également dans quelle mesure les citations des œuvres survivantes de quelques humanistes peuvent être utilisées pour décrire le fonds de la bibliothèque princière de Gyulaféhevár.

35 Lásd a 19. jegyzetet (MONOK-LÁZÁR I. D., kiad., *Háportoni Forró...*, 1988).

36 A fordítás Prágai András munkája. Bártfa, 1628 (RMNy 1400)